

GODINA 1989.

Vjekoslav BAJSIĆ

UVOD

Siguran sam da će se o toj 1989. godini ubuduće još veoma mnogo pisati i filozofirati, jer je doista prijelomna u najnovijoj, istina, u prvom redu europskoj, ali, bez sumnje, i svjetskoj povijesti. Povijest, čini se, ne teče glatko poput smirenih velikih voda, nego više naliči micanju dijelova zemljine kore koji, plivajući na magmi, zapnu jedan o drugi. Na površini se ne osjeća ništa, ali napetost raste dok rubovi ne popuste i kliznu, te se potresom ne uspostavi neka nova ravnoteža.

Značajno je da su praktički svi futurolozi zakazali premda je bilo očito da se nešto miče i mijenja. Promjene u vladajućoj garnituri bivšeg Sovjetskog Saveza i, možemo dodati jer nam je stvar bliska, bivše Jugoslavije nagovijestale su nešto, ali bi se u tim zemljama inače političke promjene uvijek zbivale iznad oblaka, pa se i politička demonologija, usprkos proricanju da će biti promjenâ, prevarila i u smjeru i u dometu tih promjena. Još je značajnije što ni široke narodne mase, kako se to kaže, osim sve većih ekonomskih nedaća nisu predosjećale što će se dogoditi, tako da je godina zatekla većinu ljudi nespremnima. To je, uostalom, razumljivo kad se u nekoliko mjeseci dogodilo nešto što nisu mogli izvesti deceniji.

Novost je bila tolika da nas se doima kao neposredni Božji zahvat u povijest. Toliko je, naime, čvrsto, postojano i silovito izgledalo ono što se najednom tako neočekivano slomilo. Zato bismo se mogli pitati nije li suviše, ili čak preuzetno, pokušati neku analizu događaja te nastojati naći i razumjeti uzročne veze tih povijesnih tijekova. Ako su se futurolozi prevarili, čemu nov pokušaj futurologije? No Bog je Bog povijesti, te se njegova prisutnost očituje u zakonitostima prirode, dio koje smo i mi sami. Prije svakog ljudskog nastojanja i mudrolije postoji već neka tvrda zbilja, koja se ne može, barem ne nekažnjivo, zanemariti, te će svakom ljudskom kormilaru koji se ne osvrće na vjetrove i struje povijesti stradati lađa na tom tvrdom grebenu. Često nam je vijek prekratak da bismo sami na svojoj koži osjetili bilo tih tijekova koji pulziraju svojim ritmom, ali to ne znači da ih nema ili da ih smijemo previdjeti.

»Povijest nije matematika« – znao bi reći naš sada već dugo pokojni prof. Gahs – tj. ima u njoj nekih concursusa causarum, pojedinačnih zbivanja koja se ne mogu obuhvatiti općom formulom, te možemo samo nagađati što bi bilo

s nama da je npr. Konstantin izgubio bitku kod Milvijskog mosta, da se Fridrik Barbarosa nije utopio prilikom svog križarskog pohoda, da je münchenski atentat na Hitlera uspio i što bi se sve od tih važnih događaja moglo nabrojiti. No usprkos tomu mogu se uočiti, ako se odmaknemo od slike, neke linije, neki lanci zbivanja koji nam dozvoljavaju da kažemo: razumljivo je što se to tako zbilo. Razumjeti pak ovdje znači, također, naučiti nešto od realnosti, od čovjekove zbilje.

Interes nije, dakle, samo teorijski, koliko god nam teorija pružala neko intelektualno zadovoljstvo. Povijest bi morala biti učiteljica života. Ne u smislu preuzetnosti kojom se mislilo da smo njome ovladali, nego kao provjera onoga što u čovjekovu nastojanju i djelima valja, a što ne valja, što ima trajnu vrijednost, a što je privid, obmana i povijesna pljeva. Čovjek je u isti mah i subjekt i objekt povijesti: može je mijenjati, tvoriti, ali joj je i podložan, jer je sama njegova stvarnost veća od njega, tj. još uvijek smo više nego što o nama samima znamo.

Povijesne povezanosti

Teško je imenovati povijesne početke ovoga o čemu bih htio reći neku riječ, jer nema apsolutnih početaka, nego se tijekom događaja uvijek organički nadovezuje na nešto prijašnje. Ipak se u neko doba mogu naznačiti neki elementi razvitka koji su posebno značajni za tijekomve budućnosti. U tom se smislu danas govori o kraju jedne povijesne epohe koja nosi ime »moderna«, tako da se ovo naše razdoblje – prvi se znakovi javljaju neposredno nakon 2. svjetskog rata – naziva postmodernom. Ne bih ulazio u sve elemente te raspodjele, o kojoj kulturolozi još raspravljaju, nego bih naznačio neke očite crte ili etikete koje nam dozvoljavaju da se snađemo u klasifikaciji i procjeni događaja, povežemo ono što se ponekad čini slučajnim u neke uzročne cjeline.

Poticaji prosvjetiteljstva

Nema sumnje da se već u prosvjetiteljstvu 18. stoljeća pokazuju neke bitne karakteristike čovjekovih nastojanja koje će mjerodavno odrediti razvitak tzv. zapadnog svijeta za buduća dva stoljeća.

Najjači je impuls, premda ga često ne osjećamo takvim, pošao od metode novovjeke prirodne znanosti u 17. stoljeću (Galileo Galilei), koja dotadašnje aristotelско filozofiranje o prirodi pomoću uvijek netočnog svagdašnjeg govora zamjenjuje primenom geometrije na prirodu preko eksperimenata. Time se prirodoslovlje (u početku astronomija i fizika) izdvaja iz srednjovjekovnog zajedništva svih znanosti pod jednom metodom autoriteta i pokroviteljstvom teologije, te postaje samostalnom i samodostatnom disciplinom. Brzi i zapanjujući rezultati – već 1687. Newton dovršava zgradu svemira – pružaju sada nadu da će ljudski razum sâm i mimo svakog autoriteta biti sposoban da spozna prirodu i njome ovlada. Ta prirodoslovna crta karakteristična je pogotovo za francusko prosvjetiteljstvo. No pouzdanje u moć ljudskog razuma proširuje se i na polje etike, međuljudskih odnosa, dakle, društva i države. Nastaje vjera da čovjek jedino svojim razumom može i treba, opet mimo svakih autoriteta i tradicije,

ponovno izgraditi svoje društvo i državu. Tako se, kao karakteristike prosvjetiteljstva pokazuju slijedeće osobine:

1. ponosna sigurnost ljudskoga duha da će se svojim snagama osloboditi svakog dosadašnjeg ropstva, i to kako u smislu robovanja neznanju, prirodi, tako i u političkom smislu;

2. svijest neograničena napretka prema slobodi, dostojanstvu i sreći ljudskoga roda;

3. osjećaj odgovornosti za vlastitu sudbinu, te odatle odvažna kritika svih tradicijom primljenih kulturnih vrijednosti, tj. države, društva, prava, gospodarstva, vjere, odgoja itd;

4. vjera u zajedničke interese svih ljudi i u zbližavanje svih ljudi na temelju zajedničkih kulturnih ciljeva.

Francuska revolucija

Te uzvišene ideale možemo naći sažete u paroli francuske revolucije: *liberté, égalité, fraternité*. Kritika autoritetâ i tradicije nije tek teorijska nego prelazi u praksu, u revoluciju, u prevrat. Parola o slobodi, jednakosti i bratstvu zvuči veoma pozitivno, dok se ipak, kao mnoge druge parole, u stvari upotrebljava negativno, tj. više protiv nekoga, nego za nekoga. Trebalo je maknuti stari feudalni sustav, koji se temeljio na posjedu zemlje. Kralj je kraljevaio po milosti Božjoj te se od njega ta vrsta milosti Božje prosipala i po njegovoj sviti: kneževima, grofovima i barunima i po svemu što je živjelo unutar i od toga sustava. Da bi se dirnulo u tu vlast, trebalo joj je presjeći korijen, tj. Božju vlast. Dok je prethodna američka revolucija zbog svojih razloga bila ostavila Gospodina Boga na njegovu mjestu, francuska ga je morala maknuti. Budući da su se i glave mogle skidati samo u nečije ime, u ime nečeg apsolutnog, kao što je Gospodin Bog, stavljena je na Božje mjesto ideja Naroda, te se odonda glave skidaju u to ime.

Gradanstvo

Revolucijom izbija na površinu, i na vlast, tzv. građanski sloj, stanovnici grada: »Aux armes citoyens!« – pjeva Marseljeza. Sjetimo se da je taj sloj ljudi prisutan u Europi već od 12. stoljeća, od kada stječe sebi sve značajnije uloge u svojim »kraljevskim i slobodnim« gradovima. Sastoji se uglavnom od trgovaca i obrtnika. Nasuprot kmetskoj sudbini po selima u gradu struji vjetar slobode. Mnogi od tih gradova već su u srednjem vijeku slobodne, samostalne države, kao talijanski gradovi Venecija, Genova, Milano, Pisa, Firenca, Amalfi, zatim naš Dubrovnik, hanseatski gradovi sjeverne Njemačke i Baltika.

Pohvala trgovine

Razlog je toj slobodi u samoj naravi trgovine, o kojoj moram reći nekoliko riječi, jer se danas gospodarski sustav tzv. tržišne ekonomije predstavlja još kao jedini smislen i moguć svjetski društveni i gospodarski sustav.

Primitivni lovac europskog paleolitika, koji u malenim skupinama slijedi tragove divljači još ne poznaje diobu rada. Možda samo unutar obitelji u koliko

su neki poslovi isključivo muški, a neki ženski. Svaki lovac sâm izrađuje svoje lovačko oružje i oruđe. Zbiljska podjela rada posljedica je tek civilizacije. U gradu (civitas), koji je podignut usred polja za stanovanje i obranu sada brojnog stanovništva i njegove žetve, jer samo brojno stanovništvo može sagraditi grad i braniti ga, postoje mnoga zanimanja. Jedni se bave upravom, drugi kultom, treći izrađuju razne predmete za opću potrebu, četvrti obrađuju polja, peti čuvaju sve zajedno kao vojnici itd.

Podjela rada uključuje specijalizaciju, a specijalizacija dovodi do umijeća i umjetnosti. U nekim afričkim selima žena sama pravi i peče svoje lonce iz gline. Stručni lončar umije to daleko bolje, te može mnoge opskrbiti dobrom robom. Ta podjela proizvodnje, međutim, neminovno zahtijeva djelotvornu razmjenu proizvoda, tj. trgovinu. Tek tom podjelom rada i razmjenom dobara nastaje iz hrpe ljudi živa organska zajednica, u kojoj pojedinci ne žive samo jedan kraj drugoga nego jedan od drugoga, jer svatko treba svakoga i ne može bez njega.

No i sama trgovina ulazi u raspodjelu rada, tj. ima ljudi koji su specijalizirani za razmjenu dobara, te se i oni usavršavaju: traže tržišta, pronalaze putove u druge zemlje, stimuliraju kakvoću i količinu proizvodnje, izgrađuju prometna sredstva (lađe), nastoje oko sigurnosti i prohodnosti trgovačkih putova i sjedišta. Oni su izmislili pismo, novac, novčani promet i bankarstvo. Putovanja u druge zemlje i dodiri s drugim ljudima i njihovim kulturama šire duhovne horizonte – ne zaboravimo da je zapadnjačka filozofija počela u jonskim trgovačkim gradovima Male Azije – te obogaćuju vlastitu kulturu oslobađajući je od uskog etnocentrizma.

Trgovanje i sloboda

Sloboda stoji u vrlo jednostavnom odnosu prema trgovini. Slobodu, ne ulazeći u sve njezine osobne i kolektivne dimenzije, možemo, da tako kažem, minimalno definirati kao mogućnost čovjeka da ode. Kažemo da je čovjek lišen slobode ako su ga zatvorili, tj. ako su mu onemogućili odlazak, tako da je slobodan čovjek najprije onaj koji može otići. Najprije materijalno pa, zatim, i duhovno. Ta je mogućnost nešto nužno za trgovca, jer ako se ne može otići, ne može se trgovati. Trgovac je već kao trgovac slobodan, jer ga njegova djelatnost ne veže na neko mjesto ili na neke osobe, nego, naprotiv, kadgod mu na nekom mjestu bude neprilično, uvijek može pokupiti svoj novac i otići u neki drugi, slobodni, kraj. Ubi bene, ibi patria. U Vojnovićevu »Allons, enfants« predlaže se Dubrovčanima čija je sloboda ugrožena dolaskom francuske vojske, da sjednu u svoje lađe i osnuju neki drugi slobodni Dubrovnik. Seljak, naprotiv, kad nadolaze Osmanlije, ne može svoju zemlju natovariti na kola i poći na neko drugo slobodno mjesto.

Uz to treba primijetiti da svako društvo odgaja one osobine na kojima se uglavnom temelji. Tako će osvajačko društvo gajiti vojne i borbene sposobnosti, slijepi posluš i strogo podređivanje skupnim ciljevima, kao antički Spartanaci, dok će trgovačko društvo poticati trgovačke sposobnosti: osobnu inicijativu, slobodno poduzetništvo, što uključuje ravnopravnost, dodire s drugima, toleranciju i slobodu, kao npr. trgovačka Atena. Trgovačko je društvo, osim toga, materijalno bogato društvo, a gdje ima mira i novca, cvate kultura.

Dakako da ni trgovačko društvo nije nešto sa svih strana idealno; želim samo upozoriti da su neke osobine u njemu jače izražene nego u nekom drukčije strukturiranom društvu.

Industrijalizacija i revolucija

Još je jedan elemenat važan za razvitak europskog društva prošlog i ovog stoljeća: burna industrijalizacija ili mehanizacija proizvodnje, što je preko parnog stroja i motorâ na nutarnje sagorijevanje omogućava upotreba fosilnih goriva, ugljena i, kasnije, nafte i plina. To je veoma važan izvor novih dobara, ali se događa da se čitave grane obrtničke proizvodnje, npr. prelci i tkalci, lišavaju svojega rada, jer ne mogu konkurirati tvorničkom proizvodu, tako da nepripravno zakonodavstvo i izborena sloboda poduzetništva stvaraju mnoštva proletera, koji ostaju prepušteni na milost i nemilost poduzetnika i gospodarskih kriza što eratički zahvaćaju pojedine grane ekonomije. Tako se ideali građanske revolucije, sloboda, jednakost i bratstvo, ne ostvaruju za sve, nego se, naprotiv, opet pojavljuju klasne razlike, izrabljivanje i nesloboda, te se zahtijeva daljnja preobrazba društva. Tu se rađa tzv. socijalno pitanje, što, dakako, ne znači da i prije nije bilo socijalnih nepravdi, i napetosti, ali se, sada još uvijek u prosvjetiteljskom uvjerenju da čovjek može i mora ovladati i svojim društvenim odnosima, javlja kao poseban svjesni zadatak. Nije čudo što su se toga posla prihvatili filozofi, koji su već ionako bili pripremili revoluciju.

Njemački je idealizam sa svojim imanentizmom samo potvrdio tu tendenciju, dok je dijalektička metoda mišljenja pružila, kako se činilo, instrumentarij za racionalno ovladavanje povijesti na sličan način kako je to matematička metoda omogućila prirodnim znanostima. Društvo je proizvod povijesne nužnosti, a dijalektika otkriva čovjeku zakone te nužnosti. Tako se činilo da se u ruke dobila metoda koja će omogućiti da se upravlja poviješću, dok je imanentizam isključivao svaki »nadaravni« ili transcendentni faktor koji bi se mogao umiješati. Kritika svega postojećeg osiguravala je znanstvenost takvog pristupa ljudskoj stvarnosti, te tako i nadalje podržavala prosvjetiteljski ideal racionalne emancipacije.

Unutar deduktivnog imanentističkog mišljenja uloga pojedinca je zanemarljiva. Poznata je Feuerbachova izreka kako je tek ono od važnosti što djeluje u glavama mnogih. Poznat je također utisak što ga je Hegel dobio kad je ugledao Napoleona u kojem se, prema njegovu osjećaju, utjelovio apsolutni duh koji pokreće povijest.

Nakon Marxove toliko često citirane tvrdnje da su filozofi do njegova doba nastojali protumačiti svijet, a sada bi ga morali početi mijenjati, dobile su društvene snage koje su bile isključene iz pravedne raspodjele dohotka zeleno svjetlo da prema filozofskoj koncepciji – koja je vjerovala da znanstveno osjeća bilo povijesti – postupe u praksi i dovrše revoluciju. Ovdje ne mislim samo na komunizam, odn. boljševizam, koji se sasvim protiv predviđanja ucijepio u rusku revoluciju iskoristivši ratne nevolje stanovništva, nego i na kasnije fašističke i nacionalsocijalističke sustave, gdje se također imanentistički, dakako sada ne po Marxu, krojio novi čovjek na osnovi filozofskih ili quasifilozofskih prekonceptija podgrijanih natkompenzacijama povijesnih nacionalističkih kompleksâ manje vrijednosti.

To dovršavanje revolucije vrši se nasilnim sredstvima. Za Rusiju je odlučujuća Lenjinova tvrdnja da radnici neće sami od sebe provesti revolucije, jer se zadovoljavaju time što im se omogućava neki minimum života. Revoluciju provode intelektualci kao avangarda radničkog pokreta. Riječ je, dakle, o »filozofima«, ideolozima koji, ovaj put nasilno, kao kemičar koji topi željezo, mijenjaju svijet. Odatle proizlazi – možda jer se filozofija bavi svime – i univerzalnost zahtjeva. Ne kani se *negdje* riješiti neko radničko pitanje, nego je riječ o preobrazbi svijeta, i to, dakako, isključivo po vlastitom receptu. Mussolinijeva Italija sanja o »mare nostrum«, Hitlerova Njemačka želi stvoriti »novu Evropu«, vratiti izgubljene kolonije i uvesti posvuda »novi poredak«, Japan nastavlja svoju osebujnu revoluciju prihvatanja zapadnjačkih tekovina te traži životni prostor i svoje mjesto na Pacifiku i u Indijskom oceanu. Rusija ne odustaje od svjetske revolucije.

To povezivanje revolucije s nasiljem koje je tek može ostvariti – praktički refleks dijalektičkih negacijâ negacijâ pomoću kojih napreduje povijest – dovodi do toga da se neprestano ugrožava poredak u svijetu, da se cijelo gospodarstvo dotičnih zemalja podvrgava ciljevima revolucije, tj. izgradnji oružanih snaga i subverzivnoj djelatnosti u drugim državama. Mislim da tu tezu ovdje danas ne moram dokazivati.

Narodna vojska i mobilizacija naroda

Oružane snage imale su uvijek svoje opravdanje, barem kao specijalizirano ljudstvo za obranu od neprijatelja. Poznato je da je vojska u Europi do francuske revolucije bila plaćenička. Tek se od francuske revolucije »sav narod brani«.

Vojska je, međutim, takav organizam koji radi djelotvornog djelovanja zahtijeva strogi posluš i potpunu kontrolu ljudstva i sredstava u svom djelovanju. Kako revolucija poistovjećuje vojsku i narod – »ništa nas ne smije iznenaditi« – to se u emergentnim slučajevima sav narod nastoji podvrći vojnoj disciplini i kontroli. Permanentna revolucija, koja ostaje takva dok ne postigne svoje ciljeve, koji su zapravo eshatološki, znači, dakle, trajnu mobilizaciju i kontrolu svih raspoloživih resursa i snaga, kako materijalnih tako i duhovnih. Odatle skrajnji ideološki pritisak i propaganda, izgradnja mastodontskog kontrolnog aparata koji se uvlači u sve pore društvenog života stvarajući paranoidnu sumnjičavost svakoga prema svakomu, isključivanje svake mogućnosti privatnog mišljenja i djelovanja. To nam je u stanovitoj mjeri već poznato. Dakako da se religiozni odnos prema Bogu, autonomna religiozna pravila morala, ne uklapaju u takvu mobilizaciju, jer je riječ o prostorima pojedinačne savjesti, prostorima izvan moguće kontrole, te se oni, kao suvišni i štetni za svrhe revolucije, nastoje isključiti.

Pod anatemu potpada i svaka privatna inicijativa, privatno poduzetništvo i, pogotovo, privatna trgovina, koja, kako je rečeno, već sama u sebi nosi elemenat slobode.

Možda je Marx mislio nešto drugo kad je privatno vlasništvo sredstava proizvodnje smatrao štetnim, te zahtijevao kolektivizaciju, ali se njegova misao veoma prikladno mogla upotrijebiti za svrhe generalne mobilizacije i kontrole. Kontrola ne podnosi privatnosti. Slično kao u socijalističkim zemljama zbilo se

i u fašizmu i nacizmu, gdje su se također neke grupe proglasile »avangardom« ovaj put nacionalnih interesa, te u to ime, tj. u ime Naroda, kao novog božanstva koje opravdava sve, mobilizirale ideološki i materijalno sve snage nacije.

Američki novinar Burnham označio je još prije drugog svjetskog rata ta revolucionarna nastojanja ne kao radničku revoluciju, nego kao revoluciju rukovodilaca. Sjetimo se da je Lenin bio inženjer. Riječ bi bila o managerskim grupama koje upravljaju proizvodnjom te se bore za prevlast u svijetu. Razlika između Istoka i Zapada, odn. demokratskih režima i totalitarizma, bila bi u shvaćanju rata kao sredstva da se ovlada drugim grupama i isključi njihov utjecaj.

Europska kolonizacija

Europa još od srednjeg vijeka vodi osvajačke ratove. U početku im je nosilac križarska ideja, koja se pomalo izopačuje, te se stavlja u službu imperijalističkih nastojanja europskih sila, tako da se umjesto Svete Zemlje osvaja Bizant. Borba protiv islama bila je također motiv što se portugalska Militia Christi otisnula na Atlantik kako bi s juga otvorila frontu protiv muslimanskih država sjeverozapadne Afrike. Pothvat je Portugalcima pokazao put oko Afrike u Indiju i do Indonezije, do mirodija. Iste je godine 1492. Kolumbo u ime španjolske krune dosegao Ameriku. Za njim su pošli osvajači i vjerovjesnici. Dakako i trgovci. Papa Aleksandar VI posredovao je pri podijeli svijeta između Portugala i Španjolske. No uskoro su se nepozvane uključile i druge pomorske države, Holandija, Engleska i Francuska. Rusija se preko Sibirije protegnula do Behringova tjesnaca i zakoračila u Aljaski na američki kontinent, te se početkom dvadesetog stoljeća cijeli svijet, osim nekih iznimaka, našao kolonijom Europe ili predmetom njenih gospodarskih i političkih interesa. Grubo govoreći, riječ je bila o pljački svijeta. Sjedinjene Američke Države bile su još u prošlom stoljeću zaokupljene samima sobom i susjedima (Meksiko), Japan se tek otvarao svijetu, tako da su se ta dva nova kandidata uključila u svjetsku politiku praktički tek u našem stoljeću. Već je prvi svjetski rat – rat za prevlast u svijetu – znatno oslabio Europu, dok ju je drugi pretvorio u privjeske dvaju blokova sila što su ih predvodile Amerika i Rusija.

Apsurdizacija rata

Treći svjetski rat vodio se neprestano slijedećih godina kako u obliku tzv. hladnog rata tako, u nekoj vrsti zamjene, u »vrućem« obliku na raznim ograničenim »kriznim« područjima, kao što su bila Koreja, Vijet-Nam, Kuba, Angola, Mozambik, Etiopija itd. Izravni je oružani sukob velikih razmjera, može se reći, spriječila atomska bomba i rakete koje su je uz pomoć elektronike mogle ponijeti na bilo koju točku zemaljske kugle. To je možda – koliko god to čudno zvučalo – najdragocjeniji doprinos ratne tehnike i razvitka prirodnih znanosti u ovom stoljeću. Postalo je nakon stanovitog vremena posve jasno da nitko na svijetu ne može dobiti globalni atomski rat. Bilo bi to kao da neki mravi u svom mravinjaku zapale tisuću kutija šibica.

To je donijelo značajne promjene i na drugim poljima. Raspodjela zemaljskih dobara nije se više mogla vršiti oružanom pljačkom; morao se naći neki drugi princip.

Naoružavanje se, doduše, inercijom i nadalje nastavljalo po načelu: ako neću ja tebe, ti ćeš mene – ali se, pogotovo od osamdesetih godina sve više osjećalo da to natjecanje ne vodi do rata, nego do ekonomskog iscrpljenja protivnika. Naoružanje je, naime, postalo toliko skupo u materijalu i ljudstvu – jedan današnji bojni avion stoji više nego krstarica iz prošloga rata; ne znam koliko stoji uvježbavanje jednog pilota mlažnjaka – da je na kraju jedna strana morala pokleknuti, i to, dakako, ona koja je ekonomski bila slabija. U našem je slučaju to bila planska socijalistička privreda u svom obliku tzv. realnog socijalizma.

Godina 1989.

Možda se to nije moralo dogoditi godine 1989. Možda bi bilo drukčije da nije bilo Gorbačova – o tom će još raspravljati povjesničari – ili da nije bilo hrabrog ministra u mađarskoj vladi koji je u ljeto 1989. izbjeglicama iz Njemačke Demokratske Republike otvorio granicu prema Austriji, te pokrenuo lavinu događaja, ali je danas očito da su prilike bile zrele i prevrat neizbježan.

Ako nitko nije glasno predvidio tijek događaja, to će biti uglavnom zato što je u totalitarizmu veoma teško predvidjeti kako će se ponašati ljudski faktor. U prilikama totalne kontrole protoka informacija, mas-medija, sprečavanja da se izrazi vlastita misao, stvaranja općeg nepovjerenja između ljudi oblikuje se ideološki privid, društvena shizofrenija između onoga što se javno izriče i onoga što se potajno, ali veoma potajno misli. Stvara se kod onih koji samostalno zapažaju i misle osjećaj potpune osamljenosti, dok možda u stvari većina ljudi slično misli. Tada je dosta neki iznenadni vanjski povod – kao Gorbačovljeva »glasnost« – ili kritički sastanci hrabrih po crkvama Istočne Njemačke da se privid monolitnosti mišljenja sruši kao kuća od karata. No upravo je zato teško predvidjeti čas, jer se privid može veoma dugo održavati.

Pobijedila je, dakle, ekonomija Zapada. Znamo da je organizirana prema tržišnim principima, tako da bismo mogli sažeti događaje 1989. formulom: *trgovci su pobijedili generale*. Kancelar Kohl je nedavno spomenuo kako slava, što se tiče ekonomije ne pripada Marxu, nego prof. Erhardu, koji je svojim idejama 1948. skrenuo njemačku ekonomiju na pravi put i tako ostvario ono što se u ono doba nazivalo njemačkim ekonomskim čudom i što će biti od odlučujućih posljedica za Europu i za svijet.

Gotovo proročki zvuči Kohlova ponosna konstatacija da Europa znači 350 milijuna potrošača. Došlo je, čini se doba, kad se snaga neke zemlje neće više mjeriti brojem vojnika, nego brojem subjekata trgovine.

Filozofija planskog i tržišnog gospodarstva

Što se tu misli pod tržišnom ekonomijom? Bilo je rečeno da nema tzv. civiliziranog (građanskog) društva bez raspodjele rada i razmjene proizvoda rada. Pitanje je: tko upravlja proizvodnjom i raspodjelom proizvodnje? Odgovor nije posve jednoznačan. Možemo zamisliti neku ustanovu koja prikuplja podatke o proizvodnim mogućnostima i potrebama građana, te zatim planski dodjeljuje zadatke proizvodnje i potrebne sirovine proizvodnim jedinicama, dok se, s druge strane, brine da budu zadovoljene potrebe pojedinaca, uvijek

unutar cjeline općih interesa i nakana. Ako je cilj društva možda neka eshatološka revolucija, onda će i planiranje ići u tom smjeru, tj. poglavito u smjeru izgradnje sredstava za revoluciju, u tom slučaju vojne sile.

Planska se ekonomija može dosljedno provesti samo ako je sve pod kontrolom onih koji planiraju, tj. ako nema mjesta za neku značajniju privatnu inicijativu koja bi ometala plan. Ne ulazim u pitanje može li se takva stroga i sređena planska ekonomija uopće provesti. Pretpostavlja, naime, izvanredno razvijeni informativni i kontrolni sustav. No svaki je takav nadzor skup, a uz to nužno koči spontane tijekomve stvari, te nije široko stimulativan. Lako je zamisliti neprilike koje se mogu roditi iz nedostatnih ili krivih informacija, grešaka u procjeni teško predvidivih faktora, kao što su npr. vremenske prilike, prirodne katastrofe, iznenadne potrebe. Premda se u prvi mah potreba planiranja, tj. predviđanja i upravljanja ekonomskim procesima čini razumnom, planska se privreda uslijed mnoštva gospodarskih faktora i njihove često neuhvatne zamršenosti i međusobne povezanosti, pogotovo pak uslijed neminovnih nedostataka tzv. ljudskog faktora, pokazala više kočnicom nego pomoći.

Tržište zapravo demokratizira razmjenu dobara. Svi građani sudjeluju u razmjeni prema svojim potrebama i ponudama. Mislim da se lako može uočiti kako je takav način življenja kudikamo kreativniji, produktivniji i, prije svega, elastičniji. Automatski se prilagođava promjenama. Dakako da je daleko manje prikladan za kontrolu, te se teško može upotrijebiti za neke druge ciljeve, osim upravo za proizvodnju, razmjenu i potrošnju dobara.

Da je tržišna ekonomija ispravna i da donosi više dobitka nego osvajanje teritorija, vidi se pogotovo iz poslijeratne povijesti Japana, koji je, izgubivši rat, postao svjetskom bankarskom i produktivnom silom prvoga reda, tako da sada osvaja novcem što je nekad pokušao mačem, Pacifik i Indijski ocean, i to ne samo na svoju korist nego i na korist zemalja u koje ulaže svoj kapital, svoje znanje i organizaciju. Mogli bismo još nadodati Južnu Koreju, Taivan, Singapur, Hong Kong. Stvaraju se tako centri moći koji ne počivaju na osvajачkim četama i posjedu zemlje. Dakako da posjed teritorijâ i sirovinâ još uvijek nešto, možda i mnogo znači, ali nije više od presudne važnosti. Europljani su otpustili ili morali otpustiti u slobodu svoje kolonije, koje često ne žive bolje nego prije, a pri tom nisu pretrpjeli neke posebne štete. Ivan Pavao II napominje u svojoj enciklici *Centesimus annus* kako se danas bogatstvo ne sastoji jedino u posjedu, nego gotovo više u znanju, u umijeću. Računari, koji su danas već ušli u sve grane privredivanja, te su od enormne pomoći, ne traže gotovo nikakvih sirovina: kremenâ za izradu chipova ima posvuda. Pogotovo pak industriji koja proizvodi software, programe za najrazličitije primjene, te ostvaruje velike dohotke, ne trebaju nikakve sirovine, jedino pamet i strpljivost.

Ujedinjavanje Europe

Kad se zapadna Europa nakon ratnih razaranja počela ujedinjavati, razlog je tomu bila poglavito nakana da se zajedničkom kontrolom nad ugljenom i željezom onemogući ponovno naoružavanje jednih protiv drugih. No uspostavilo se, što je inače stara spoznaja, da otvaranje granica općenito pogoduje trgovini, te je to, isprva polagano, ujedinjavanje i priključivanje drugih zemalja Europskoj gospodarskoj zajednici išlo svima na korist. Krajem ove godine tre-

balo bi da unutar Ekonomske zajednice nestanu carine i carinici. Teškoća će, dakako, biti još mnogo i neće svi biti zadovoljni. No Europa sve više raste u jednu ogromnu veoma šarenu zemlju građana koji su sami izbrisali svoje granice radi zajedničkog boljitka, i to posve slobodno. Na njena vrata kuca Istok koji se najprije morao osloboditi svoga lažnog prisilnog zajedništva.

Pouka iz 1989.

Što se može naučiti iz tih događaja oko 1989? Jedno je sigurno i možda za sada najvažnije: »da se vojnom i policijskom silom ne može sve«. Možda se to ne čini nečim posebnim, ali sjetimo se da smo pri svakom otporu pred kojim se u životu nađemo najprije skloni da posegnemo za silom, i to bez ikakva razmišljanja. Sovjetski Savez bila je zemlja teritorijem dva puta veća od bilo koje druge s gotovo neograničenim količinama sirovina, s mnogo ljudstva i političkim sustavom koji je mogao raspolagati sredstvima i ljudima kako god je htio. A ipak se na kraju sve pokazalo jalovim. To znači da to nije put u budućnost.

Gdje je bila greška? Mislim da sam na neke nutarnje zakonitosti već upozorio. Nije moguće, ili još nije moguće ljudski život ili čovjeka krojiti po nekom filozofskom projektu. To je već Platon bio nakanio, ali na sreću nije imao prilike da stvar provede u djelo. Sredinom osamdesetih godina, kad se već osjećalo kuda stvari idu, znalo se čuti po nekim simpozijima, kako je Marx, istina, rekao da bi filozofi morali mijenjati svijet, ali se sada, eto, vidi da bi bilo kudikamo bolje da ga nisu išli mijenjati. Čovjek i njegovo društvo ne smiju postati neka vrsta laboratorijske životinje koja ima dokazati ispravnost teorije i, pogotovo, opravdati položaj i privilegije laboranata u laboratoriju. Dakako da je inače potrebno planirati, i odlika je čovjeka da planira svoj život, ali je veoma pogubno planirati novoga čovjeka. Nije isto je li čovjek subjekt ili objekt planiranja. Čovjekova je stvarnost, rekao sam, više nego što čovjek o njoj zna. Kako bi je onda mogao sasvim dobiti u svoje ruke.

Ipak je glavna greška, kako se čini, bilo to što se u planiranje oko promjene čovjeka nije uključila njegova animalna konstanta, tj. nije se vodilo računa o njegovim *urođenim* načinima ponašanja i reagiranja. Konkretno: nije se računalo da je i moderan čovjek, uza svu svoju kulturu u dnu svoga bića paleolitski lovac, sabirač i pljačkaš, i da su njegov odgoj i kultura samo veoma tanak premaz kroz koji probija nered njegove nutrine, ili, ako se hoće, prirodni red koji je imao svoj smisao u prašumi, da održi čovjeka kako-tako na životu dok ne prenese svoje gene na svoje potomstvo, veoma je neprikladan u ozračju kulture koju je čovjek sam i uz Božju pomoć stvorio. Mislim da kao dokaz tih struktura mogu navesti ovaj rat koji u nas još uvijek traje i ono što se u tom ratu očituje u ljudima. Zbog toga nereda bilo je, a i sada jest, nemoguće da se promjenom društva promijeni čovjek. Ima stvari u čovjeku koje samo on sâm i Gospodin Bog mogu mijenjati. Društvena prisila na kraju stvara samo neiskrenost i licemjerje.

Rasap socijalističkog jedinstva

Rasap dosadašnjih monolitnih zajednica samo je znak da je nestalo vrhovnog principa okupljanja koji je potrošio svoj razlog postojanja, tj. eshatološku viziju budućeg socijalističkog odn. komunističkog čovjeka. Kad god netko objedini ljude te ih tjera da grade Kulu babilonsku, na kraju se pokazuje da se ne razumiju, te svak odlazi svojim putem. Jasno je da se tada prelazi na one daljnje principe okupljanja koji još uvijek imaju snage usprkos tomu što su, možda i nasilno, bili zataškavani. To su sada i u nas i drugdje etnički principi okupljanja. Drugih nema više ili ih još nema. U zajednicama koje loše gospodare rastu tendencije razdruživanja, jer svatko misli da ga onaj drugi izrabljuje. Ovdje pak, na našem terenu, još nismo uvjerljivo iskusili blagodati ekonomskog ujedinjavanja gdje bi se jasno vidjelo što je čije i za što je tko odgovoran, te se još ne okupljamo po tom principu. Jednom mi je netko pričao kako se u nas ljudi smatraju dobrim trgovcima ako su nekog preveli žedna preko vode. No poslovanje se temelji na povjerenju, a povjerenje na istinitosti i poštenju. Možda smo još daleko od toga, ali se u budućoj Europi neće bez toga moći preživjeti; izvan nje još manje.

Socijalni zahtjevi

Nisam ništa rekao o socijalnom aspektu ovih preobražaja. Zapravo je službeni naziv europskog sustava *socijalno* tržišno gospodarstvo. Dakako da se, znajući za čovjekovu narav i ćud, ni proizvodnja ni trgovina ne mogu prepustiti samovolji pojedinaca ako se želi dobro zajedništvo i dobro zajedništva. Zato je slobodna, prema potrebama građana, izabrana državna vlast dužna da se prikladnim zakonima i mjerama brine za socijalnu pravdu. Pri tom se može inspirirati različitim načelima, ali je od velike važnosti da se ta načela ne shvate opet kao recepti za stvaranje novog čovjeka. Državna vlast ne može stvoriti novog čovjeka. To smo upravo naučili. Demokracija ima uz to svoje inherente manjke. I ona je neka vrsta trgovine: stranke nude programe, građani ih kupuju svojim glasom, te ne mora sve biti savršeno. Potrebna je smišljena državna intervencija tamo gdje je to potrebno i gdje to može samo država.

Socijalistička je socijala stvorila upravo ono od čega je zazirao Lenjin: dala je sigurnost radniku, ali ga ostavila bez inicijative, samostalnosti i mogućnosti napredovanja. Nekad je čak morao prodati svoju dušu. Danas čujem kako neki iz bivše DDR žale za takvom sigurnošću. No socijalna pravda u okviru tržišne privrede ne bi smjela biti izravno jamstvo sigurnosti, nego stavljanje čovjeka u rizik pothvata istovremeno uz pomoć *da sam sebi stvori sigurnost*. Samo je tako moguće da se čovjek osamostali i ohrabri, da razvije svoje mogućnosti, te na kraju shvati da mu nisu potrebne avangarde kako bi ostvario svoje težnje za čovjeka dostojnim životom.

Zaključak

Na kraju bih još samo sažeo: čini se da je razdoblje moderne pri kraju, tj. jalova je čovjekova pretenzija da isključivo svojim snagama može konstruirati

neku svoju novu narav preko novoga društva. Ljude više ne pokreću ovozemaljski eshatološki projekti, kao »era fascista«, »das Dritte Reich« ili komunističko »besklasno« društvo. Pri kraju bi moralo biti – ne znam je li svima jasno – i razdoblje kad se išlo u oružane pljačke, te se trošile ogromne sume za vojnu silu. Došlo je razdoblje – opet prednjači Europa – u svojoj povijesti neviđenog ujedinjavanja različitih naroda u jednu slobodno izabranu, najprije gospodarsku, a onda i političku zajednicu. Opet se, dakle, pale svjetla Europe koja su se bila ugasila kad je izbio prvi svjetski rat. Dakako da je taj razvitak stvari za mnoge fascinantniji, a pridruživanje Europi i njenim trendovima mnogima potrebno i nužno. Pridruživanje pak uključuje prihvaćanje principâ koji su omogućili i omogućavaju život Europe.

Ovo je razdoblje, i godina 1989. kao njegova oznaka, izvanredno značajno i za našu zemlju i naš narod. Uspjeli smo se izvući iz ruševina jednog neuspjelog eksperimenta, pronaći jedan prozor u povijesti koji se otvara možda tek svakih deset tisuća godina te ući u prostore naših prastarih nada i iščekivanja, ostvarenja naše slobode.

No morali bismo biti veoma svjesni vremena u kojem živimo da nas opet ne ponese nesprema ljudska priroda. Danas možemo biti Hrvati, mislim da to ne moram tumačiti, samo ako smo Europljani, a Europljani, danas, samo ako smo ljudi u smislu plemenite humanosti, a takvi ljudi opet, kako se po svemu čini, samo ako smo kršćani (jer je svaki samo ovostrani humanizam zakazao). Kršćani pak smo samo tada ako doista živimo i djelujemo po Kristovoj riječi, po evanđelju. To može biti naš najljepši zadatak i dajbolji doprinos novoj stvarnosti.